

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.12>

МІСЦЕ ПРАВОВОГО ОBOB'ЯЗКУ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ОBOB'ЯЗКІВ

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ORCID: 0000-0002-8333-3921

Попович Т.П. Місце правового обов'язку у системі соціальних обов'язків.

Виникнення та поступовий розвиток людського суспільства, а також необхідність регуляції відносин між індивідами всередині такого суспільства зумовлюють появу перших елементарних правил поведінки. Безумовно, виникають такі правила стихійно у процесі спільного життя, мають усну форму вираження та підкріплюються ранніми традиціями й звичаями. Поступово динамічний розвиток суспільства спричиняє ускладнення та розгалуження зав'язків між його членами, даючи поштовх до появи більш регламентованих та усталених правил поведінки, а саме системи соціальних норм. Система соціальних норм створюється і розвивається впродовж всієї історії людства, адаптуючись до появи нових потреб та інтересів суспільства. Саме тому цій системі притаманна об'єктивність, оскільки вона виражає закономірності розвитку суспільства, його специфіку, фіксуючи стійкі та повторювані соціальні зв'язки. У той же час, варто враховувати суб'єктивний фактор у становленні соціальних норм, оскільки вони не можуть виникнути без участі суспільної свідомості. Суб'єктивний характер соціальних норм зумовлений можливістю індивідів, соціальних груп усвідомити потреби суспільства у встановленні ціннісних орієнтирів поведінки та закріпити їх у різних правилах чи приписах, сформувавши певний рівень правової свідомості, який би відповідав рівню розвитку суспільства. Отже, з одного боку, соціальні норми створюються людьми і мають усвідомлено-вольовий характер, а з іншого – зумовлені дією об'єктивних закономірностей, що не залежать від людини.

Таким чином, соціальні норми можна визначити як існуючі в суспільстві правила поведінки загального характеру, що зумовлені об'єктивними закономірностями, які виражають волю певної частини населення або всього суспільства та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

На етапі зародження системи соціальних норм, більшу її частину склали саме соціальні обов'язки та санкції за їх недотримання, що зумовлювалося ладом тодішнього суспільства.

Соціальні обов'язки виникають разом із появою у людському суспільстві зародків моралі та усвідомленням людиною відповідальності перед родом і плем'ям. Відповідно, з розвитком людства і урізноманітненням соціальних взаємодій інститут обов'язку модифікувався, набуваючи нових рис та даючи поштовх до появи моральних, релігійних, а згодом і правових обов'язків. Правовий обов'язок зароджується та розвивається у тісному взаємозв'язку з іншими видами соціальних обов'язків, зокрема – моральними, релігійним, корпоративними, тож вважаємо за доцільне здійснити їх співвідношення та порівняння.

Ключові слова: правовий обов'язок, моральний обов'язок, релігійний обов'язок, корпоративний обов'язок, правовий вплив, соціальний вплив.

Popovich T.P. The place of legal obligations in the system of social obligations.

The emergence and gradual development of human society, as well as the need to regulate relations between individuals within such a society, lead to the emergence of the first elementary rules of behavior. Undoubtedly, such rules arise spontaneously in the process of living together, have an oral form of expression and are supported by early traditions and customs. Gradually, the dynamic development of society causes complications and branching of ties between its members, giving impetus to the appearance of more regulated and established rules of behavior, namely, a system of social norms. The system of social norms is created and developed throughout the history of mankind, adapting to the emergence of new needs and interests of society. That is why this system is characterized by objectivity, as it expresses the laws of the development of society, its specificity, fixing stable and repeated social connections. At the same time, it is worth taking into account the subjective factor in the formation of social norms, since they cannot arise without the participation of public consciousness. The subjective nature of social norms is determined by the possibility of individuals and social groups to realize the needs of society in establishing value guidelines for behavior and to establish them in

various rules or prescriptions, having formed a certain level of legal consciousness that would correspond to the level of development of society. So, on the one hand, social norms are created by people and have a conscious-volitional character, and on the other hand, they are determined by the action of objective laws that do not depend on a person.

Thus, social norms can be defined as rules of behavior of a general nature existing in society, determined by objective laws, which express the will of a certain part of the population or the entire society and are provided by various means of social influence.

At the nascent stage of the system of social norms, most of it consisted of social obligations and sanctions for their non-compliance, which were determined by the system of society at that time. Social duties arise together with the appearance in human society of the germs of morality and a person's awareness of his responsibility to his family and tribe. Accordingly, with the development of humanity and the diversification of social interactions, the institution of duty was modified, acquiring new features and giving impetus to the emergence of moral, religious, and later legal duties. A legal obligation arises and develops in a close relationship with other types of social obligations, in particular - moral, religious, corporate, so we consider it expedient to compare and compare them.

Key words: legal obligation, moral obligation, religious obligation, corporate obligation, legal influence, social influence.

Постановка проблеми. Питання співвідношення правового обов'язку з іншими різновидами соціальних обов'язків створило підґрунтя численних дискусій у науковому та правовому полі. Наприклад, частина науковців підтримує позицію ізолюваності права в цілому та правового обов'язку зокрема від інших соціальних регуляторів, наголошуючи на його самостійності. В той час, як інша частина вважає, що правовий обов'язок тісно взаємодіє з моральними чи релігійними обов'язками, аргументуючи це їх взаємообумовленістю та взаємопов'язаним розвитком. Саме тому питання співвідношення правового обов'язку з іншими соціальними обов'язками є цілком актуальним та потребує опрацювання, результатом якого стане визначення місця та ролі правового обов'язку у системі соціальних обов'язків.

Стан опрацювання проблематики. Питання співвідношення права та окремих різновидів соціальних регуляторів отримало досить широке опрацювання у науці права, проте значно меншої уваги отримала тема співвідношення саме категорії правового обов'язку з соціальними.

Саме тому вважаємо за доцільне всебічно дослідити взаємозв'язок правового обов'язку з окремими різновидами соціальних обов'язків, а також визначити роль правового обов'язку у системі соціального регулювання в цілому. Актуальні дослідження в рамках обраної теми були проведені в працях Белова Д.М., Гольцової О.Є., Натасяк І., тощо.

Метою статті є дослідження окремих різновидів соціальних обов'язків, зокрема правових, моральних, релігійних, корпоративних. Також метою є здійснення порівняння окремих соціальних обов'язків між собою за рядом критеріїв, що дасть змогу, з одного боку, розмежувати їх, а з іншого – відобразити взаємозв'язок між ними.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що соціальні обов'язки – це історично сформована та суспільно визнана необхідність реалізації певної поведінки особи (міра належного, корисного), що об'єктивно зумовлена потребами існування й розвитку інших осіб, соціальних груп, націй та людства в цілому. Тобто, соціальний обов'язок – це міра належної, суспільно корисної поведінки, що виражається у виконанні певних дій або утриманні від їх здійснення в різних сферах суспільного життя, спрямована на забезпечення впорядкованості та стабільності соціальної взаємодії людей.

Залежно від особливостей виникнення соціальних обов'язків, характеристик суб'єкта, котрий їх встановлює, а також визначає гарантії його реалізації, виокремлюють різновиди соціального обов'язку, серед яких виділяють моральні обов'язки, обов'язки релігійного характеру, корпоративні, професійні, власне правові та інші обов'язки. Таким чином, можемо вважати, що соціальні обов'язки утворюють єдину систему, у структурі якої мають місце їх окремі різновиди. На основі цього, можемо сформулювати думку, що соціальні обов'язки співвідносяться з правовими як ціле та частина.

Звертаючись до аналізу окремих змістовних особливостей того чи іншого виду соціальних обов'язків, насамперед зауважимо, що мораль можна визначити як систему життєвих принципів, поглядів, суджень, оцінок людей, які склались у суспільстві про добро і зло, справедливість, гідність тощо. Особливістю морального обов'язку є те, що він міститься виключно у людській свідомості, людина сама усвідомлює його сутність і виконує його за власним бажанням, наслідком невиконання якого може бути лише суспільний осуд та нерозуміння з боку оточуючих [1, с. 2]. Саме добровільність є ключовою відмінною рисою морального обов'язку, зокрема у порівнянні його з правовим. Проте залежно від ступеня усвідомлення необхідності, справедливості, важливості обов'язку і, відповідно, ставлення до нього, вимоги обов'язку можуть

здійснюватися на різних рівнях добровільності: від виконання за примусом або через страх осуду, до дотримання обов'язку за внутрішньою потребою індивіда. Звичайно, багато що залежить від ситуації, але справді моральний обов'язок – це вільне дотримання суспільно необхідних вимог або особистих зобов'язань незалежно від будь-яких зовнішніх та внутрішніх примусів. Саме тому частина науковців вважає, що виконання морального обов'язку є самоцінним. Це означає, що моральна дія може не дати практичного ефекту, але від цього поведінка морального суб'єкта не стає менш значущою.

У контексті співвідношення моральних та правових обов'язків, важливо наголосити на тому, що сьогодні ефективність останніх та рівень їх дотримання та виконання в цілому залежить від того, наскільки вони відображають й охороняють моральні засади суспільного життя. Правовий обов'язок, який ґрунтується на моральних принципах, отримує певне схвалення та визнання від суспільства і не викликає відторгнення [4, с. 36]. Більше того, засобом забезпечення правового обов'язку буде не лише державний примус, але й суспільна думка, що знову ж таки підвищить рівень його дотримання та належного виконання. У випадку ж наявності суперечностей між правовим обов'язком та моральними переконаннями суспільства, можна припустити, що його належне виконання буде ігноруватися таким суспільством. Тож, можемо зробити висновок, що гармонізація та адаптація правових обов'язків з моральними цінностями та поглядами, що є усталеними у певному суспільстві сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання в цілому, та дотримання й виконання правових обов'язків зокрема.

Щодо співвідношення правових та релігійних обов'язків, які є ще одним різновидом соціальних, то вважається, що одними з перших, хто намагався визначити природу обов'язку в цілому, були релігійні проповідники, визначивши їх коло, більш відомих, як десять Божих заповідей [1, с. 2]. Дані обов'язки стали підґрунтям для подальшого розвитку інституту обов'язків людини і громадянина, як одного із засобів регулювання суспільних відносин. Крім того, за часів зародження інституту суспільства релігія поряд з мораллю та правом утворювали собою єдину систему соціального регулювання, що свідчить про їх взаємообумовленість та взаємопов'язаність. Більше того, характерною ознакою релігійних норм є пріоритет не прав і свобод, а саме обов'язків членів суспільства. Тобто, норми що забороняють і зобов'язують, здебільшого переважають над тими, що уповноважують. Саме тому, впродовж значного періоду часу, релігійні норми здійснювали суттєвий вплив на формування заборон, дозволів, розпоряджень, що набували згодом правового характеру.

Вплив релігійних обов'язків на формування правових, можемо прослідкувати у подібності їх формулювання. Беручи за основу таке релігійне джерело як Десять Божих заповідей, можемо зробити висновок про наявність як у релігії так і у системі права активних та пасивних обов'язків. Тобто, активні обов'язки передбачають вчинення певних дій для їх реалізації, наприклад обов'язок неухильно додержуватися законів. Пасивні ж обов'язки вимагають утриматися від певної небажаної поведінки, прикладом може слугувати конституційний обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Подібне формулювання застосовуються і в християнських заповідях. З одного боку існують активні обов'язки – «Пам'ятай день святий святкувати», «Шануй батька твого і матір твою», та здебільшого мають місце саме пасивні обов'язки, що вимагають утриматися від небажаної поведінки – «Не вбивай», «Не кради», «Не свідчи неправдиво проти ближнього твого».

Будучи частинами єдиної системи соціального регулювання правові та релігійні обов'язки мають єдину мету – забезпечення порядку у суспільстві, у відносинах між його членами. Проте, засоби забезпечення у таких обов'язків різняться. Невиконання релігійних обов'язків, пов'язано для людини з відчуттям зв'язку з божественним, а також із загрозою втратити цей зв'язок: потрапити в пекло, позбавитись божественної підтримки за життя. За своєю природою зазначені санкції є переважно автономними, їх авторитетність перебуває на рівні людської свідомості, її розуміння священного, що є ознакою саме релігійної нормативності. У свою чергу, за невиконання правових обов'язків держава створює для особи певні негативні наслідки майнового чи немайнового характеру.

У системі соціальних обов'язків виділяють також корпоративні обов'язки, що виникають значно пізніше моральних чи релігійних, а саме в часи, коли в суспільстві почали створюватися стійкі групи людей, об'єднаних спільними інтересами. Корпоративні обов'язки виникають у межах певного колективу, організації чи професійної спільноти та безпосередньо пов'язані із діяльністю суб'єктів, на яких покладаються конкретні обов'язки. Суттєвою відмінністю корпоративних обов'язків є обмеженість предмету їх регулювання та кола адресатів таких обов'язків, оскільки вони поширюють свою дію лише на регулювання внутрішніх відносин у колективі, адресуються суто учасникам такого колективу та мають локальний характер дії. Спільною ж рисою корпоративних та правових обов'язків є їхня мета, що полягає у врегулюванні суспільних відносин, а також здебільшого вони є текстуально закріпленими у відповідних нормативних документах, що мають системний характер [2, с. 16].

Щодо взаємодії корпоративних та правових обов'язків у сьогоденні, можемо зауважити, що часто корпоративні обов'язки слугують інструментом заповнення прогалін у правових. Тобто, безумовно, правові обов'язки, не в силі охопити всі потенційні варіанти поведінки у соціумі, які необхідно певним чином врегулювати. Саме у таких випадках на допомогу приходять соціальні обов'язки, а зокрема корпоративні, які допомагають забезпечити баланс та порядок у межах окремо взятої суспільної групи.

На основі вищенаведених характеристик окремих різновидів соціальних обов'язків, можемо провести розмежування між ними та правовим обов'язком. Перш за все, всі соціальні обов'язки, в тому числі й правовий мають спільну мету, що полягає у врегулюванні суспільних відносин. А вже методи, сфера такого регулювання та засоби забезпечення виконання та дотримання соціальних обов'язків мають суттєві відмінності. Перш за все, виходячи з природи окремо взятих різновидів соціальних обов'язків, зазначаємо, що моральні та релігійні обов'язки здебільшого утворюються в процесі історичного розвитку суспільства протягом тривалого періоду часу, маючи усну форму вираження. Правові ж обов'язки встановлюються за спеціально встановленою процедурою, набуваючи формального виразу у нормативних актах.

Моральні, релігійні, корпоративні обов'язки мають обмежене коло своєї дії та обмежене коло адресатів. Моральні обов'язки будуть виконуватися лише тими індивідами, які визнають такі обов'язки та поділяють моральні засади, що лежать у його підґрунті, релігійні ж обов'язки поширюють свою дію виключно на віруючих, прибічників певної конфесії, а корпоративні, у свою чергу, – адресуються окремо взятому колективу чи об'єднанню. Правові ж обов'язки є універсальними та адресуються усім членам суспільства і є загальнообов'язковими.

У системі будь-яких обов'язків важливим є їх дотримання та належне виконання, що забезпечуються певними засобами, які є відмінними у окремих видів соціальних обов'язків. Моральні та релігійні обов'язки забезпечуються здебільшого виключно внутрішнім переконанням індивідів, а санкції за їх невиконання не мають визначеного характеру. Засобом ж забезпечення виконання правового обов'язку є механізм державного примусу та чітко передбачені санкції за невиконання чи неналежне виконання таких обов'язків.

Важливою відмінністю між соціальними обов'язками є сфери суспільного життя, на які вони поширюють свою дію. Релігійні чи моральні обов'язки спрямовані на регулювання як внутрішніх, психічних процесів у свідомості людини, так і зовнішнього прояву її поведінки, тоді як

правові – лише зовнішньої поведінки. Правовий обов'язок своїм регулятивним впливом охоплює лише ті відносини, що об'єктивно потребують юридичної регламентації і піддаються їй.

Варто також зауважити, що правові обов'язки відрізняються від інших соціальних своєю визначеністю, оскільки моральним чи релігійним обов'язкам часто притаманний релятивізм, тобто відносність, яка не завжди дає змогу дати оцінку вчинку чи поведінці людини.

Таким чином, правовому обов'язку притаманна власна своєрідність, що виокремлює його з-поміж інших соціальних обов'язків. Ключовою ознакою правового обов'язку є його універсальність, саме за його допомогою досягається соціальний компроміс, оскільки він здатний узгоджувати та регламентувати різноманітні інтереси (індивідуальні, групові, суспільні) [3, с. 53]. Він поширює свою дію на всіх членів суспільства, незалежно від їх вірувань, поглядів, системи цінностей. Але, у той ж час, неможливо досягти такого узгодження інтересів виключно за допомогою впливу права в цілому та правового обов'язку зокрема. Такий вплив пов'язаний із впливом інших соціальних обов'язків з-поміж яких слід виокремити мораль, релігію, корпоративні обов'язки. Моральні, релігійні, корпоративні обов'язки певною мірою впливають на рівень правосвідомості та правової культури у суспільстві, створюючи для нього еталони суспільно корисної поведінки, розвиваючи та стимулюючи членів суспільства слідувати належному варіанту поведінки, наслідком чого є підвищення рівня дотримання та виконання і правових обов'язків. Більше того, в основі багатьох правових обов'язків лежать моральні цінності, які стають невід'ємною частиною механізму дії такого обов'язку. Якщо моральні цінності поділяються та визнаються суспільством, цей обов'язок отримає ефективну реалізацію на практиці. Ще один напрямок взаємодії правових обов'язків з іншими різновидами соціальних обов'язків відображається у заповненні останніми певних прогалін у правовому регулюванні. Оскільки право не в змозі повноцінно впливати на деякі сфери суспільного життя та передбачити всі можливі варіанти поведінки, які потребуватимуть регулювання, соціальні обов'язки доповнюють дію правового обов'язку у таких сферах суспільних відносин, забезпечуючи стабільність та порядок.

Висновки. У цілому соціальні обов'язки створюють цілісну систему, за допомогою якої здійснюється вплив на свідомість та поведінку членів суспільства. Соціальні обов'язки виникають під впливом як об'єктивних так і суб'єктивних факторів у процесі розвитку суспільства в цілому. Так, соціальні обов'язки є об'єктивною реакцією на потреби суспільства, що відобра-

жають закономірності та рівень його розвитку. З іншого ж боку, суб'єктивний характер соціального обов'язку обумовлений можливістю індивідів, соціальних груп усвідомити потреби суспільства у встановленні ціннісних еталонів поведінки та закріпити їх у різних правилах, приписах, знакових системах, сформуванню певний рівень правової свідомості, який відповідав би рівню розвитку суспільства.

Багатогранність суспільного життя породжує широку різноманітність соціальних обов'язків, зокрема серед найбільш значущих у сьогоденні можемо назвати правові, моральні, релігійні та корпоративні обов'язки.

Кожен з вищенаведених соціальних обов'язків унікальний за своєю природою, має власні специфічні ознаки та особливості. Проте, саме правовий обов'язок виступає своєрідним спільним знаменником у системі соціального регулювання. Правовий обов'язок ставить перед собою завдання знаходження оптимальних варіантів сполучення правових форм впливу з регулятивними можливостями інших соціальних норм, роль яких в сучасному світі зростає.

Правовий обов'язок охоплює своєю дією найбільш значущі суспільні відносини та адресується всім членам суспільства, незалежно від їхніх вірувань, поглядів, системи моральних цінностей. Засобами ж забезпечення правового обов'язку виступає механізм державного примусу, та наявність чітко передбачених та визначених санкцій за невиконання чи неналежне їх виконання. Проте, за всієї своєї відносної самостійності право виконує свої регулятивні функції не ізольовано й окремо, а в єдиному комплексі та тісному взаємозв'язку з іншими соціальними регуляторами. У змісті правового обов'язку часто знаходять відображенні моральні принципи та цінності того чи іншого суспільства, що заохочує членів такого суспільства до визнання та дотримання цих обов'язків. Не варто забувати й про роль релігійних обов'язків у формуванні правових, що навіть сьогодні відображається у подібності їх формулювання. Крім того, релігійні та правові обов'язки часто ґрунтуються на спільних ідеях та принципах, що пояснюється їх взаємообумовленістю, яка так само, як і у випадку моральних обов'язків, сприяє легшому та ефективнішому сприйняттю частиною суспільства правових обов'язків. Не менш важливий вияв взаємодії правових обов'язків з соціальними має місце у заповненні останніми прогалин правового регулювання, що пояснюється неможливістю встановити правові обов'язки у всіх сферах суспільного буття.

Тож, виходячи з аналізу ролі та значення правового обов'язку в системі соціального обов'язків, можна зробити висновок, що саме правовий посідає особливе місце у цій системі. Зумовлюється така особливість його винятковими рисами, а саме – універсальністю, формальною визначеністю, державною забезпеченістю, системністю, тощо.

Тим не менше, різні напрями соціального впливу не ізольовані, вони активно взаємодіють, доповнюючи одне одного. Саме діючи у системі, окремі види соціальних обов'язків впливають на різні аспекти людської свідомості, забезпечуючи повноту соціального впливу, сприяючи досягненню спільної мети – бажаного стану суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попович Т.П. Соціальні обов'язки: теоретико-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. № 1, 2020, с. 71–73.
2. Бондаренко В.А., Пустова Н.О. Правовий вплив у системі соціального впливу. *Соціально-правові студії*. № 2(12), 2021, с. 12–18.
3. Гольцова О.Є. Соціальне регулювання та правове регулювання – співвідношення понять. *Часопис Київського університету права*. № 2, 2013, с. 53–56.
4. Завальнюк В.В. Ефективність права: антропологічний та євроінтеграційний аспекти. *LEX PORTUS*. № 1(3), 2017, с. 39–49.
5. Настасяк І. Соціальні детермінанти правового впливу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. № 782, 2014, с. 76–82.
6. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Аналітично-порівняльне право*. № 2/2022. С. 44–52.
7. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
8. Попович Т.П. Співвідношення права та обов'язку: морально-етичні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 80. 2023. С. 426–431.